

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Második Rész.

Orthodox politika és családügy.

I. Fejezet.

Révész Kálmán tudományos érdekű észrevételei — Első erkölcsi hatása a föl-lepett protestantizmusnak. — Kálvinista és unitárius testvériség, avagy: mi az a kálvinizmus „jótekonny átalakító befolyása.“ — Méltó kegyelet az orthodoxia hősei iránt — A „kálvinista Loyola“ és a „hercegszöllősi pápa“ — Geleji Katona, „az orthodoxok legnagyobb erdélyi püspöke.“ — Kálvin, Mélius és az orthodox papság „ádáz ros-zakarata.“ — Mint jellemzi Révész Kálmán a kálvinistákat. — Unitárius papok sérelmes földic-érése. — Az unitárius Trombitás megrovása. — Egy kitűnő hírlapi cikk figyelmen kívül maradása. — Sztárai, mint a dunántúli unitarizmus úttörője. — „Hős“ Mélius vitézségének rozsdás fegyverei. — Kálvin, mint az antitrinitárius e-zmek elhíntője. — Révész Kálmán pellengérré állítja a legorthodoxabb feltételes okoskodást. — Révész Imre eddig nem méltánylott jelességei és Kálvin híres logikája. — Mit szól mind ehhez a Prot. E. és I. Lap.

Révész Kálmán kitűnő „Unitárius Történetírás“-ának még hátralevő, nem oly kiválóan családias jellegű észrevételeivel nagyon könnyen leszámolhatunk.

Nehezen esik az „Unitárius Történetírás“ kiváló tehetségű ifjú szerzőjének az, hogy én „Unitáriusok Magyarországon“ cz. művemben Kálvint Loyolával, Kálvin orthodox híveit a jezsuitákkal teszem párhuzamba. Arról természetesen mélyen hallgat, hogy e nehezelt összehasonlításra első sorban saját atyjának szellemeskedő megjegyzései adtak útmutató példát és alkalmat, ki, úgy látszik, örömét találta e korántsem meglepő egyezésben. (Lásd: *Kálvin élete* 299. 300.)

Azt sem nézi jó szemmel R. K., hogy az orthodox kálvinistákat és katolikusokat egy kalap alá vonó „Balassi Menyhárt árul-tatását“ művemben a maga helyén elég behatóan tárgyalom. Indulatba hozza ez R. K.-t s „valóban nem tud elég kemény szavakat találni“ annak a vakmerőségnek jellemzésére, hogy én e XVI. sz.-beli unitárius műnek egyik alapeszméjeül azt állítom, hogy az orthodox kálvinizmus „az erkölcsöket megvesztegeti.“ (*Unit. Történetírás*. 6.)

Az én könyvemben, mely valószínűleg betűről-betűre megegyezik a Révész K.-nak küldött példánnyal, a kérdéses helyen ez áll:

A „Balassi M. árul-tatásának“ költője „a lángész megillető bá-torságával pellengérré állítja az egész megrothadt külső Magyarországot, a gúny ostorával megostorozván az elfajult nemesi udvart, az

erkölcsi jellemet megvesztegető kálvinizmust és a lelkiekkel kalmárkodó pápistaságot.“ (*Unit. Magyarországon.* 93.)

Tehát igazság szerint nem az *erkölcsöket*, hanem az „*erkölcsi jellemet*“ megvesztegető kálvinizmust kérhetné jogosan számon tőlem az egyházjogtan fiatal pápai tanára. Utalhatnék ugyan e részben feleletül csak egyszerűen magára a tárgyalt erkölcs- és jellemfestő XVI. sz.-i színműre, vagy az onnan könyvemben elég bőven közölt megfelelő részletekre és a szintén ugyanott pontosan felsorolt felvilágosító forrásokra is, a minők: Beöthy Zsolt ifjúkori szép tanulmánya a *Századok* 1876. évfolyamában, meg az 1561-iki debreczeni hitvallás igazi Kálvin-szellemű orthodox hitczikkei; de hát fiatal kritikusunak nem esnek elég szerencsésen kezére mindezek s a bennök rejlő bőséges bizonyító erősségeket talán azért nem méltatta könyve ki-bocsátása előtt hecses figyelmére

Utalhatnék ugyan még e részben s talán nem kis igazsággal az ezeknél sokkal közelebb eső Révész Imre egynémely idevágó dolgaira is oda fönn, vagy talán a nagy Méliusra és magára a legnagyobb Kálvinra is. De az „erkölcsi jellemet megvesztegető kálvinizmus“ vizsgálásánál ifjú kritikusun bizonyára elengedi nekem e korszakos nagy alakok szembeállítását és megelégszik a fennebb megismert adatok után egy jól ismert közönséges kézikönyvvel is, mely a „*protestáns népek erkölcsi fejlődéséről*“ ily tanulságos módon értekezik:

— És valóban az *erkölcsi állapotok mély sülyedése a jobbak lelkét komoly aggodalommal töltötte el.* Maga Luther is hangosan panaszolt az *erkölcstelenség minden fujának növekedéséről.* De ez az átmeneti korszakok rendes jelensége. A katolikus egyház igájától alig megszabadult nép a *protestáns szabadságot nem tudta józanon használni*; sőt a *többség* azon téves gondolattal áltatta magát, hogy *ha egyedül a hit idézti: akkor a jó cselekedetek nem sokat nyomnak.* Aztán a véget nem érő hitviták csak a felekezeti türelmetlenségnek és *nem az erkölcsi javításnak. építésnek voltak magvetői.* Mig a felekezetek papjai saját dogmáik igaz volta mellett a szenvedély fegyvereivel harcoltak; *addig a Jézusi szeretet ígéje leszorult az egyházi szószékekről s a hosszú theologiai küzdelem alatt a dogmával jól tartott nép méginkább elrövidült.* A tudatlanság sűrű homályát a felvilágosodás napjának áldásos sugarai még nem tudták egészen eloszlatni; *az erkölcstelenség és nyereség növekedésben volt!* (*Warga Lajos: Ker. egyház tört. II. 374. 375.*)

— Czáfolatra nincs szükség, — úgy véli a magát e ponton is nagyon is erősnek érző R. K. „Csak egy *gonosz* kérdés lebben el ajkunkról, mikép mondhatja mégis Kanyaró műve 211. lapján, hogy az unitáriusok e veszett erkölcsi kálvinistákban: *találtak a nevelés, gondolkozásmód és külső szokások tekintetében legközelebb testvérekre.*“ (*Unit. Történetírás.* 7.)

Megfelel e gonoszkodásra is a mi jó öreg Wargánk a következendőképen:

— Miután azonban a forrongás szaka elmúlt s a felkavart zavaros elemek leülepedtek, *a küzdő új egyházak hosszas fáradozás után*

végre megérték, hogy hűveik erkölcsi életében kedvező fordulat állott be. (Ker. egyh. tört. II. 375.)

Azt talán mondanom sem kell, hogy R. K. nagy gonoszkodásában elfelejti azt is közölni egyszersmind olvasóival, hogy könyvem idézett helye szerint az unitáriusok a XVIII. sz. elején jutottak a református egyházzal oly testvéri közösségbe, hogy a katolikus térítőktől zaklatva, a Dunán túl majd mindenütt reformátusoknak állhattak be. S a természetes fejlődés útján a többi reformátusokkal együtt oda jutottak végtére, hogy ma már, mint erről püspökük jelentéséből értesülünk, különbséget sem tudnak találni az ő hitők és az unitárius vallás között:

— Vannak oly gyülekezeteink is, melyekben több lelkipásztori prudentiával, atyailag szelid modorral, jó cura pastoralissal, az ingadozóknak kiszakadás előtt hitőkben erősítésével, *ha más talán nem is*, de a tömeges egyháztól való megválást meg lehetett volna akadályozni. Meg kell értetni hitsorsosainkkal azt a nagy különbséget, mely az ev. ref. keresztyén egyházat az unitárius (keresztyény) egyháztól elválasztja; mert most a külszin után ítélő nép látván azt, hogy a külszertartások csaknem ugyanazok *s nem látván azon nagy úrt, nem ismervén fel a különbséget, mely az (ujabban) apostoli hitvallás alapján álló egyházunkat az (abban egy szóval sem említett) szentháromság tanát elvető unitáriusoktól elválasztja, azt hiszi, hogy vallást nem is változtatott. (Dunántúli Prot. Lap. 1890. 42. sz.)*

Ime, mily megsemmisítő feleletben végződik R. K. *gonosz* kérdése, ha a dolgot a maga igaz valóságában s nem pedig a szenvedély hamis szemüvegén keresztül tekintjük. A Dunántúl ma már szembetűnőn jelentkező metamorphosisnak, mit szégyelnénk Nemesisnek nevezni Balogh Ferencz klasszikus szavával (*Kellő világitás: 16.*), még csak az ad igazi súlyt és jelentőséget, hogy ugyanigy jártak a mi hitelődeink Magyarország tekintélyes részében s főleg itt Erdélyben a XVI. sz.-ban, a kiknek jóformán csak előiskola volt a kálvinistaság az unitárius hitigazságok megértésére és elfogadására. Szintén így jártak a puritánok a közelmúlt időben Amerikában (*Ker. Magv. VIII. 310—320.*); ugyanigy legközelebb Kálvin földiei Genfben és Franciaországban. Mindezeket szem előtt tartva és tekintve különösen a mindinkább feltűnő nevezetes végeredményt, magunk részéről is szíves készséggel aláírjuk, a mit maga R. K. *gonosz* kérdése mellett oly nyomatékosan kiemel, tudniillik: „a kálvinizmus *jótékony átalakító* befolyását a népek erkölcsi (és szellemi) életére.“ (*Unit. Tört. 7.*) E *jótékonyan átalakító* befolyásnak csupán csak lassu volta ellen tehetnénk R. K.-nal szemben némi kifogásokat. Amde bizunk a jövőben. Az általános mivelődés idővel földig lerontja a testvérekezetek közé mesterségesen állított középkori választófalakat.

Csaknem fölösleges volt e futólag odavetett észrevételek tüzetes tárgyalása, a miket R. K. is csak mintegy hangulatkeltő bevezetéképen közölt röpirata elején s a mikre a sokkalta fontosabb családügy mellett, ugy látszik, maga sem valami sokat ad. Mégis egyet szeretnék tőle komolyan megkérdeni: látván azt, hogy én Kálvint

és Knoxot, a protestáns patriarkák e sokaktól kegyelt alakjait, „a leghasznosabb, a legszükségesebb és a lehető legerősebb szegletköveknek“ nevezem; de a kik szerintem csak a mélyebb alap erősítésére valók; a lelki szabadság magasabbra törő bajnokai foglalván el a homlokzat diszhelyeit a jövő épületénél (*Unit. Magyarország*: 28. *Unit. Tört.-írás*: 7.); és látván különösen azt, hogy az újabb kor reformátusait magam is az unitáriusok legközelebbi testvéreinek tartom mind nevelés, mind gondolkozás s mind pedig külső szokások tekintetében: mindezeknek komoly megfontolása után elmondanám még egyszer, hogy az én „nagy mérvű elfogultságom, különösen a kálvinizmus és annak régiebb és újabb férfiai iránt, a legnagyobb igazságtalanságban, sértő kegyeletlenségben, sőt ádáz gyűlöletben nyilvánul.“ (*Unit. Tört.-írás*. 4 6). Ha szabad ezekre a nagy mondásokra nekem is valamit felelnem, ugyan világosítsa fel arról is a neheztelő R. K. az én nagy mérvű elfogultságomat, hogy melyik római pápa vagy református zsinat kanonizálta szenteknek a „legnagyobb“ Kálvint és az ő hűséges követőit, a „hős“ Méliust, Veresmarti Illyést és Geleji Katonát s vajjon melyik pápa és zsinat rendelte el, hogy e legvitézebb hitbajnok-elődök szentséges nevei az újtokról rég le-tért ájtatos hívek hálaímába foglaltassanak s bünt egyáltalán szent-ségtörés nemhogy említeni, de még csak távolról is föltenni róluk. Hát azt, ha szabad kérdeznem, ugyan ki szabhatja meg az unitáriusoknak, hogy a józan vallásos eszmék és a lelkiismeret szabadsága ellen hajdan oly botrányosan vétkezők iránt ma még *kegyelettel* is viseltessenek s ugyan melyik debreczeni kánon rendelte el azt az unitárius vagy más hitfelekezetű történetíróknak, hogy Révész Imre emlékének csupán csak tömjénillattal füstöljenek?

— De lássunk már *egy kis* mutatványt arra nézve, hogy miféle mértékkel mért Kanyaró egyfelől a kálvinista, másfelől az unitárius szereplő egyéneknek, — így szól ezek után hírói komolysággal vévén kezébe az elfogulatlanul osztó igazság serpenyőjét a legkevésbé sem elfogult R. K.

Nem tetszik azután elfogulatlan bírálómnak, hogy én az „unitáriusfaló“, az „elmaradt pogányos felfogású“ Méliust „kálvinista Loyolának“ nevezem; ámde elmulasztja olvasói előtt azt is fölemlíteni, hogy e név kapcsán egyszersmind bőséges adatokkal ismertetem a katolikusokat elűzni vagy kiirtani, az unitáriusokat máglyával és agyonkövezéssel kipusztítani rendelő, a szent képmutatást kodifikáló, a sikert, ha nem igaz úton és módon is, merészen dicsőítő debreczeni prófétát, ki tettel ugy, mint félre nem érhető szavakkal egyaránt vallotta ama kath. jezsuitáknak tulajdonítani szokott szép elvet: a cél szentesíti az eszközöket. (Lásd bővebben: *Unitáriusok Magyarország*. 67—70. 89. 90. stb. Ez orthodox elvet Kálvinnál is megtalálja *Warga Lajos*: *Ker. egyh. tört.* II. 121.).

Nem tetszik R. K.-nak az sem, hogy én Veresmarti Illyés püspököt „elvakult főpapak“, „hercegszólósi pápának“ neveztem; de arról szintén oly mélységesen hallgat, hogy Kálvin e kegyes követője fölakasztatta Krisztus nevében a nagyharsányi unitárius papot a miért

ez nem Kálvin értelmében gondolkozott; s oly buzgó zelussal és kegyes studiummal igyekezett a Baranyaságban életbe léptetni Kálvin tanait és Mélius törvényeit, hogy a török hatóságnak kellett őt figyelmeztetni az emberiség iránt tartozó keresztényi kötelességekre. (Lásd bővebben: *Unitár. Magyarországon.* 121—132.)

Nem akar tetszeni R. K.-nak az sem, hogy „goromba személyeskedésnek“ merem minősíteni Geleji Katona István ily kenetes kifejezéseit: „az undok ember (értsd: Dávid Ferencz) és az ő boldogtalan fajzata“ (értsd: az unitáriusok), kik „merő lelki vakok, lelki bolondok“, „ostobábbak Dávid Ferencznel“ és „semmivel sem esze-
sebbek a pápistáknál.“ (*Titkok titka*: 1070—1073.) Igazán nem érthetem, mi tetszett úgy meg R. K.-nak ezekben a szent malasztu szólásokban, hogy nem átalja azoknak védelmére kelni az én nagymérvű elfogultságom ellenében. Hisz csak érteni kellene egy kissé ifjú és tudós egyháztörténetíróknak a XVII. sz. nagytekintélyű orthodox püspökének nyelvén, hogy meg tudja igazán itélni, mily lealázó személyeskedés rejlik az unitáriusokra nézve „az erdélyországi igaz keresztyén ekkleziáknak *elsőrendű Tanítója*“ idézett nem épen szelid szavaiban. Mindamellett hinni merjük, hogy az ő kedvéért itt alább újabban is megvilágított *elsőrendű* gorombaságok iránt aligha lesz a miénktől eltérő vélekedéssel:

„Ostoba szamar“ „ostoba marha“, — értsd: Enyedi György, a „Gismunda historiájának“ gyöngédlelkű költője. Nem egy helyen czimezgeti így Katona a XVI. sz. e nagyhirű hittudósát, ki már csaknem félszázadja sirban nyugodott s kinek „nagy ostoba tudatlan könyvével“ a legtudósb Kálvinorthodoxia félszázadon át hiában vesződött, hatását „Isten dicsőségére és az eltévelyedteknek megtérésekre“ még elsőrendű igaz keresztyén tanítónk sem tehetette semmivé. „Ökörnek kell annak lenni s nem embernek, a ki így oktalankodik“, — ily „igaz keresztyén“ hangon czáfolgatja Katona Enyedi Gy. nézeteit. Más helyen meg ke-
reken kimondja, hogy megcsapatta volna irodalmi ellenfelét, ha valahogy körme közé kaphatja, e „nagy rabbinust“, ki „szívében merő zsidó volt“, kinek „minden írása vagy szentírás-vesztegetés, vagy pedig oktalan agyaskodás, mely rész szerint tudatlanságból s rész szerint megátalkodott gonoszságból származott, ugymint ki az igazságnak *megesküdt* dühös ellensége volt.“ (*Titkok titka.* 173—175. 1072, stb.) Bármily nagymérvű elfogultságom mel'ett is máig is úgy vélekedem, hogy a fennebb elésoroltak után (lásd bővebben: *Unit. Magyarországon*: 220 - 222. *Ker. Magvető*: XXV. 232—33.) nem kis igazsággal jegyeztem meg az orthodoxia sötét éjszákájának ez *elsőrendű* csillagáról:

— E szavakat összevetve Martini vélekedésével,¹⁾ igaz képét

¹⁾ Martini Jakab württembergi tanár *De Tribus Elohim* cz. művében bámulatát fejezte ki Enyedi Gy. nagy tudománya fölött (1614.). Csak játéknak tartja a régi kath. egyház harczait ez újkori photinianusokhoz hasonlítva... Ezek nem akadnak fenn a kérdések külső héján; de bele kívánnak hatni a szentírás mélyébe s az eredeti görög és zsidó szövegből veszik érveiket. Teljes theologiai készütséggel és kiváló dialektikai ügyességgel birjon az, a ki velők szembe száll. Lásd bővebben: *Unitáriusok Magyarországon* 218.

nyerjük, mily szomorú mécsesek voltak a hazai orthodoxia világosító lámpásai. Goromba személyeskedéseit (!) pedig törül metszett orthodox jezsuitáknak még csak az teszi igazán jellemzőkké, hogy a „kegyes olvasókhöz“ irt előszavában mentegetni igyekszik magát az unitárius főrendek és nemesség előtt: „*elszenyvedhetetlen* boszus szókkal“ szánt-szándékkal nem illette őket . . .

Mindezekhez röviden még azt vethetném kommentárul, hogy Geleji K. István saját egyházában minden szabadabb irány elfojtásán, egyházán kívül az unitarizmus végkiirtásán működött, a kezéhez készséggel nyújtott világi hatalmat a lelkiek leigázására használván fel a leglelketlenebbül. E nemü gyászos emlékü buzgolkodásában mitsem törődött a protestáns Magyarországot diadalmas rohammal visszafoglaló katholicizmussal, úgyhogy e részben még magának a nagy Pázmánynak hízeltető dicséretét is kiérdemelte, mely nagyrabecsülő, jó bajtársi vállveretetésnél egykoru protestáns főpapra nézve nagyobb megszegyenítést és megalázást nem is képzelhetünk. S ugyancsak ez elsőrendű érdemeket szerzett jeles orthodox egyházi férfiú szíve szerint részt vett a Dézsen megkövezett szerencsétlen Thoroczka Jánosnak Krisztus dicsőségére feláldozásában s annak a tudós unitárius püspöknek családja meggyaláztatásában, ki Enyedi Gy. híres könyvét magyarra fordítván, nagyobb közönségnek hozzáférhetővé tette.

S ugyane jeles kálvinista főpap csakhamar ezer meg ezer lapra terjedő vaskos köteteket bocsátott ki I. Rákóczi Gy. költségén a felelettől eltiltott unitáriusok ellen, kik ez időtől fogva a keresztényebb katolikus uralom bejöttéig még kátét, még énekeskönyvet sem nyomathattak a szárnyuk alatt immár megtollasodott vakbuzgó orthodox atyafiak hálás jóindulatából: s ugyane kálvinista főpap fejedelmi rendeletekkel nyilvános vitatkozásokra kényszerítette az unitárius papokat és professzorokat, miután előbb országos törvénnyel felség sértés büntetése alatt tiltatta el az ő legkegyesebb patronusával, I. Rákóczi Györggyel, az unitárius hit védelmét, a Jézus Krisztus istenségének akár szóban, akár írásban még csak kétségbe vonását is. S ugyane jeles kálvinista főpap nem szégyelte a Kálvin kezébe esett szerencsétlen Servetnek boldogtalan sorsát (kit szerinte a *genfi*ek *megperzselték*) embertelen módon kigunyolni; nem szégyelte a Melius papíron maradt eretnekirtó kánonjait itt Erdélyben véres üldözéssel életbeléptetni; a Kálvin hitét egyedül üvezítőnek hirdetni s a legigazabb hiveket, a presbyterianusokat, puritánokat mégis minden kigondolható eszközzel zaklatni; a fegyveres erővel „*ez istenes uton-módon*“ való térítést dicsőíteni; a világi hatalmat az ellenkező nézetűek elnyomására felhasználni s a más vallású ekklézsiákat hol erőszakkal, hol ravaszsággal elragadozni; az elitelt bűnösöknek a Kálvin hitére térés fejében kegyelmet kieszközölni, saját hiveit ellenben minduntalan feladni az orthodox fejedelemnek, nehogy valamely bűn vagy félrelépés az emberi igazságszolgáltatás megtorló boszujára reá ne találjon, — ilyenek valának e nagy ember életének cselekedetei s mindezeket ő a „*legnagyobb*“ Kálvintól tanulta, ki az „*isteni*“ Genfben, egy-két paradicsominak épen nem mondható évtizeden át

szakasztott ily Krisztusi szellemben uralkodott — Istennek nagyobb dicsőségére és az ő orthodox egyházának ideig-óráig felette igen nagy hasznára.

Úgy-e, Révész Kálmán uram, érdekes dolgok ezek s meglepő újdonság olyanokra nézve, a kik az egyháztörténelem mellett legfeljebb csak a — családi tűzhely körül forgolódnak?...

De nem lesz épen ily meglepő reánk nézve a mit R. K. következő sorai derítenek föl számunkra:

„... a kálvinista papok általában ádáz és ravasz rosszakaratuak (90); irodalmi munkájukat a faragatlan modor a legsajátságosabban jellemzi. (189.)“

Szórúl szóra így áll Révész K. „Unitár. Történetírásnak“ 11. lapján az én könyvem 90 és 109. lapja után idézve. Hogy ez is mily igazsággal, azt az olvasó azonnal maga megítélheti.

Az első vádra nézve könyvemben ez olvasható:

Mily kevéssé bírhattak Belényesen és Békésen Mélius papjai az unitáriusokhoz állattakkal, ... kitűnik főleg abból, hogy a viták folytatása helyett julius végén Csengerbe gyűltek és megalkották ott a „rut eretnekek és Antikrisztusok (értsd: unitáriusok) eltörlését“ czélzó határozataikat oly szellemben, hogy e határozatokat még az 1567-iki debreczeni hitvallásnak ismert véres cikkelyei után sem merték kinyomatni, sőt *fejedelem és világi hatóság előtt rejtve, kihagyták a világ elé bocsátott hitvallásukból is.*

Ily ádáz és ravasz rosszakarattal kellett megküzdeni az alföldön az unitarizmusnak. Mindez nem tartóztatta fel utjában az eszmét és világosságot! Sőt a csengeri zsinat után következő évben magában Mélius Debreczenében is megint fölütötte fejét az unitarizmus. (Unit. Magyarországon: 89. 90.)

Ime ebből faragta R. K. azt a családügy érdekében oly sokat mondó vádat, hogy a kálvinista papok általában ádáz és ravasz rosszakaratuak. Érdekes, hogy épen a kérdéses helynél elővigyázatból idéztem volt a mostani tudós debreczeni püspöknek szavaimat megerősítő nyilatkozatát:

— Mélius és ő utána a csengeri zsinat e cikkekben túlmegy még azoknak a határokon is, melyeket ma a legszigorubb orthodoxia követel. . . Őket is az ellenezetűiek, főleg az egységhevők elleni zélus tulragadta az önépítés szelid munkáján. Tán ez az oka, hogy e „Csengeri Hitvallásnak“ irányja is sokkal alantabb marad és sokkal szerencsétlenebb a megelőző zsinati végzések irányánál. E hitvallás tárgyainak XI. czime pedig — „A rut eretnekek és Antikrisztusok eltörléséről“ — sejteti azt is, hogy még többet is régeztek, a mit talán magok sem láttak emlékezetben hagyandónak.

— Különben az egész (t. i. a „Csengeri Hitvallás“, melyről előbb Kiss maga megjegyzi, hogy Mélius írta és hogy az a magyarországi ref. egyházak közhitvallásául tekintendő!) ma már csak egy kised történelmi emlék! . . . Vajha mielőbb hű képét nyerhetnők negyédfélszázados egyházi életünknek az utódok oly szükséges tanúságára! (Kiss Áron: A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzése. Bpest,

1877. 17. 64. — V. ö. *Unitár. Magyarországon*, 89. és 90. lap 4-ik jegyzetével.)

Mindezekről azonban mélységesen hallgat buzgó bírálóm s mikor én a Mélius korabeli egyházi életnek oly hű képét rajzolom „*az utólok oly szükséges tanulságára*“, hogy vele nemcsak Kiss Áron debreczeni püspöknek, ifjabb korában a vallásos felvilágosodás nemes bajnokának helyben hagyását, hanem még a pártszempontok fölé emelkedő „*Theologisches Literaturblatt*“ magyarországi levelezőjének, a tudós dr. Szlávik Mátyásnak méltányoló elismerését is kinyerhetem: Révész K. legott ráfogásokkal áll elé és ravasz fordításokkal igyekszik a veszedelmesen megingó *debreczeni történetírás* családi érdekü tekintélyét megmenteni.

Ezen felül még, ha jól szemébe nézünk a Révész Kálmántól oly szerencsétlenül fölvetett eszmének, Kálvin egyetlen hű tisztelőjének sem volna szabad az „*ádáz*“ és „*ravasz*“ jelzők ellen tiltakozni. Már maga a nagytudományu Szász Károly kiemeli Kálvin „*kedélye átlátszóságát*“, mint oly jellemző vonást, melyet leveleiben messzeható államférfiúi eszével egyaránt tanusított. (*Bpesti Szemle*, XVII. 225.) Ily elsőrendű tanu mellett Porterre, Gibbonra és másokra csaknem fölösleges hivatkoznunk. Ravasz voltára nézve csak Coppal szemben követett eljárására kell utalnunk, midőn a theológiához mítsem értőnek szájába a reformatiót dicsőítő beszédeket ad, mely éretlen csíny a szegény öregnek hivatalába s majdnem életébe került. (*Audin: Vie de Calvin*, I. 76. *Tollin: Szervet M. jellemrajza*, 19.) Másik barátjával, a sokkal óvatosabb Servettel szemben is Kálvin ármányos francia ravaszkodásának nem egy felöltő jelére akadunk. Furfangos eszének Szász K. még következő jeleit észlelte: Mikor Cop bizodal-mával visszaélt, „*álöltözetenben menekült tovább*.“ „*Szokása szerint álnév alatt utazott*.“ „*Diadalmaskodott Caroli fölött a lausannei zsinaton; de győzelmét erőszakkal és csulással vivta ki*.“ (*Bpesti Szemle*, XVII. 215. 220. 221.)

„*Ádáz és ravasz rosszakaratára*“ nézve is, melylyel az eltérő nézetűek iránt vi-eltetett, nem egy hiteles tanubizonyossággal szolgálhatunk. Így felidézhetnők Gruet, Ameaux, Perrin, Norbert, d'Argillére, Gentilis és Castellio emlékét, kik mindannyian Kálvin áldozataiként estek el vagy multak ki ez árnyékvilágból. Ily ádáz és ravasz rosszakarat nyilvánul mind Kálvinnak és mind Bézának Servet kivégzéséről irt művében, melyekben az eretnekek fegyverrel üldözését gyűlöletesen hirdetik, másfelől Isten parancsaként bepiszkolják a magát már nem védhető vértanú emlékét. A Mélius pártjától 1567-ben aláirt „*Helvetica Confessio*“ is hasonló jóakarattal viseltetik minden más vallásu iránt. Ide iktatjuk belőle R. K. okulására a következő tanulságos és csinos kis cikkelyecskét:

— Utáljuk azért Ariusnak és minden Arianusoknak az Isten Fija ellen való dögleletes tudományát, kiváltképen pedig ama Spanyolországi Servet Mihálynak és minden ő követőinek káromlásit, melyeket az Istennek Fija ellen ő általo, a Sátán mintegy a pokelből hozott ki

és azokat e világon igen vakmerő bátorsággal és nagy istentelenséggel hintegeti. (XI. rész, 2. §. A debreczeni 1791. és 1855-ki kiadás szerint.)

Szinte fölösleges megjegyeznem, hogy e hamarosan bevett szép confessiót Mélius „ádáz“ vagy akár „ravasz“ loyaltitása jónak látta az unitárius fejedelemnek, János Zsigmondnak ajánlani . . .

A Mélius vezette csengeri zsinat határozatai is éppen ilyen jóindulatról tesznek tanúbizonyságot. A tudós egyházi atyák 50-nél több tételben elévették a kath., luth. és unit. vallás hitigazságait. Megczáfolták azokat. Tehették, mert magukban voltak. S a könnyen elért nagy diadal után döntő határozatot hoztak: „A rut eretnekek (értsd: *unitáriusok*) és Antikrisztusok (értsd: *katholikusok* s talán lutheránusok is) eltörléséről.“ E záradékot azonban a ravasz Mélius bölcs furfangja kihagyta most a fejedelem elé nyomtatásban betejeszített legujabb hitvallásukból. (Lásd *Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 656—673.)

Mi volt az unitáriusokra nézve abban a ravasz módon sokáig titkolt XI-ik pontban, megfelel erre világosan az 1567-iki debreczeni hitvallás:

— Az irás az *egyetértést megháborító* eretnekeket megköveztetni parancsolja . . . Miként Ilyés megölette a Baal papjait, mivel nem akartak engedelmeskedni. (V. Kánon ¹⁾ *Isten igéje szerint* tanítjuk, hogy az istenkáromlók és eretnekek . . . halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a *fejgyver hatalmával megöletni*, minők a Sabellius, Servet, Arius, Photinus követői, a kik . . . az igaz háromságot tagadják. (I. XIV. Kánon. Lásd *Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 566. 598. 599)

S mi lehetett vajjon a katolikusokra nézve az érintett XI-ik pontban, megfelel arra az 1561-iki debreczeni hitvallás, mely szintén Mélius jóindulatából a világi uraknak ilyenforma kegyességgel hagyakozik:

— A zsinatok *azt parancsolják*, hogy a fejedelmek *töröljék el* a bálványokat, („vagy az Istennek, a Krisztusnak és a Szenteknek képeit“, *Helvetica Confessio*: IV. Rész.), a parázna misegyártókat (értsd: a kath. és luth. papokat), az Antikrisztus (értsd: a pápa) gonosz tiszteletmódját. (Azaz: az egész kath. vallást s a kath. vallással együtt az „átkozott ostyázó, oltáros, mesés, lelki parázna, bálványozó, esztelen *félpapokat*“ is, kik Luthertől nem akarnak a kegyes Kálvinhoz pártolni.) *Kiss Áron*: 176. Vesd össze: 544, 545, stb.

Az unitáriusok kiirtását Mélius 5 Mózes 13, 17, 28. 3 Móz. 24. 3 (?) Kir. 13. stb. tehát mind az ó-testamentumra, az *egységimádó* zsidók tanításaira támaszkodva követeli. Nem kevésbé furcsán szólaltatja meg a misét és ostyát kárhóztató, „a Pápa, a Sátán szerzése“ ellen megbotránkozva tiltakozó Ezsaiást és Jeremiást is. Sőt szerinte maga az Úr is így menydörög a gonosz katolikus papok és barátok

¹⁾ E kánont a váradi közzsínat is megerősítette és kihirdette. Geleji Katona ebből alkotta az 6 XII-ik kánonját. (*Kiss Áron*: 566 612.) Életbe is léptették 1574-ben Alvinczi György, 1638-ban Thoroczkai János kivégzésével.

ellen az ó-testamentomi Zakariásnál: „Reliquias Baal et nomina Kemurrium seu monachorum sacrificulorum perdam!“¹⁾ Mint maga tüstént le is fordítja, okulására az együgyű hallgatónak: „Ezt mongya az Ur: „*Elvesztem a Kemurimok, barátok, papok, ostyázók nevét az én házamból!*“ (Zach. 9. a. b. Lásd Kiss Aron: 544, 545. Vessd össze: *Sámuel és királyok két könyvét* Méliustól. 232, 233. lev. stb.)

Ilyen Kálvini szellemű kegyes kánonok kíséretében és ilyen Méliusi leleményességű igaz magyar és latin bibliából csepegtették az orthodox hitelveket a hívő magyar nép lelkébe a kálvinista Jeruzsálemben 300 évvel ezelőtt! És ilyen végtelenig szaporítható legjellemzőbb példák után emeli fel szavát a „nagy“ Révész Imre fia, hogy a „tisza igazság nevében“ vakmerően tiltakozzék a kálvinista hitelődöket általában érdeklő „*ádáz és ravasz rosszakarat*“ nagyon is igaz vádja ellen:

Ámde nemcsak ádáz és ravasz rosszakaratuak általában a kálvinista papok, mint ezt R. K., a nagy hitelődökre tekintve, olyan szívesen elhithetné; hanem kegyetlen kritikusom szerint irodalmi munkájukat is a faragatlan modor *általában* a legsajátságosabban jellemzi. Könyvem 189. lapjáról idézi ezt, mint jámbor olvasóival elhithetni szeretné, a hol pedig, hogy ennek is utána nézzünk, tulajdonképen csak ez áll:

— Ég és föld választja el a Választi s a Mélius és Szegedi bibliamagyarázatait. Nem szólnak itt arról a faragatlan modorról, mely e Kálvint mesternek valló prédikátorok *majd minden* munkáját a katolikusok irányában épen úgy, mint az unitáriusok és lutheránusokkal szemben a legsajátságosabban jellemzi. De szólva csak az általok hirdetett tudományról, az önnön népükre a legkülönösb módon ráköltött „igazságokról“, lehetetlen, hogy a tanultabb olvasó helyen-helyen ki ne fejezze álmélikodó megbotránkozását.

Tehát a XVI. sz.-ban legkiemelkedőbb két vezéralakra, a Kálvint mesteröknek fogadó Méliusra és Szegedi Kis Istvánra, nagyon is illőn rászabott meleg és tágas köpenyegyet igyekeznek a jószívű R. K. a kálvinista papok vállaira *általában* reávonogatni. Épen úgy, mint a hogy előbb a veszendő családi tekintélyt csaknem konfessionális fontosságú közérdekként tüntette fel. Ámde mosolyt költ az „unitár. történetírást“ ily hijában való fogásokkal befeketítő erőlködés. Kivált ha azt látjuk, hogy egy lappal hátrább maga R. K. is „*faragatlan modornaknak*“ mutatja be „*általában a kálvinistákat*“ a hitviták alkalomával használt erős és durva kifejezésekért, melyeket bizony mi — mondja fiatal kritikusom — mai kálvinisták sem olvasunk gyönyörűséggel.“ (Unit. Történetírás. 12.) Szép dolog ez az öntudatlan megnyilatkozó őszinteség! De hát akkor, kérem szeretettel, ugyan miért haragszik én reám, ha én még úgy sem tudok gyönyörködni azokban az igen gyakran tettekre is beváltott „*erős és durva kifejezésekben?*“

¹⁾ V. ö. a jámbor és kegyes Mélius nagyhangú tiltakozásával János Zsigmond előtt a váradi disputatio első napján: „Semmiképpen, még az angyaloknak is meg nem engedjük, hogy valaki a halandó emberek közül vakmerőséggel némelyet a bibliából kivessen, némelyeket hozzá tegyen.“ (Nagydr. Disp. 8.)

Nem sokkal nagyobb szerencsével veti R. K. az ő birói serpenyőjébe a XVI. sz. unitárius hangadótól megirigyelt dicséretet sem. Szerinte könyvem szerint: „Karádi György utólérhetlen humoru“, „teremtő lángesz“, s „Alvinczy György korát 300 évvel meghaladta.“ (*Unit. Történetírás*. 11.) A mi egyszerűen nem áll; s nem állhat annál inkább, mert szó sincs róluk az idézett lapokon. (94. 190.) Karádi Györgyöt talán Karádi Pállal, Alvinczi Györgyöt talán Választival méltóztatott összetéveszteni. De hát ugyan hogy ülhet R. K. birói széket olyanok felett, a kiknek még csak nevét sem ismeri?

Mulatságosabb ennél az, hogy ugyanott első sorban azt hányja fel, miért neveztem Dávid Ferenczet „*lángszellemű reformátornak*“, holott könyvemben a megnevezett helyen (46. l.) csak „lángszellemű férfiú“ áll. Egy lappal hátrább már azzal dicsekszik el röpirata, hogy: a „kislelkű Révész“ bezzeg elfogulatlan méltánylattal szoktak megemlékezni az unitárius nagy férfiakról, a mint azt Kanyaró is jól tudja, sőt műve 46. lapján idézi is.“ Ez már aztán helyes beszéd! Az „*Unitáriusok Magyarországon*“ 46-ik lapja egy aljegyzetben valóban utalt Révész Imre egyik nyilatkozatára, hol ez az író a mi Dávidunkat *lángeszű és kitünő* férfiaknak mondotta. (*Méliusz P. emlékezete*. 17, 18. l.) Csak már most azt szeretném tudni, hogyan lehet az „nem mindennapi példája Kanyaró elfogultságának“, a mi Révész Imre tollában „*elfogulatlan méltánylat*“ volt Révész Kálmánként s még pedig ugyancsak nyomatékkal kiemelve? És egy lépéssel tovább menve, ha a „lángeszű és kitünő férfiú“ volt Révész Imre elfogulatlan méltánylata a nagy Dávid Ferenczcel szemben, ugyan mit mondhat Révész Kálmán arról a bizonyosan *más* Révész Imréről, a ki ugyanazon művében egynehány lappal hátrább „hanyatlási processusnak“ csufolja Dávid Ferencz dicsőn emelkedő pályáját, a ki katolikusnak születve, fokozatos fejlődéssel lutheránussá, kálvinista reformátussá s elvégre az unitárius hitnek buzgó terjesztője lett, s nem átallja az elszörnyűködő jámbor debreczeni civisek előtt valóságos *zsidóvá* és Sziberiába beillő teljes *nihilistává* degradálni őt. Sőt a mi még ennél is több, nem szégyenli e muszka izlésű rágalommal a csak imént oly „kitünő férfiakról“ (*U. o.* 17.) vezérelt jó magyar hitfelekezetet is általában megbélyegezni. Vagy az ő szomoruan jellemző nyilatkozata szerint:

— Hogy az unitarizmus hová vezethet, azt mutatja a lángeszű Dávid Ferencz példája is, a ki végre majdnem teljes nihilizmusra jutván, saját hitfelei megszorongodtak tőle, elhagyták, elárulták, börtönre s iszonyu végsorsra juttatták őt. — Gyermekek s ifju korában, a legnagyobb valószínűséggel ő is róm. katolikus volt, azután lett lutheránná, lutheránból reformátussá, reformátusból unitáriussá. . . Nemsokára azt kezdé hirdetni, hogy a Krisztus egyszerű ember, Józsefnek fija, a kit imádni nem kell. Sőt maga Blandrata kezdé vádolni, hogy Krisztust elhagyván, Mózes *akarná* behozni az ekklezsiába, s azzal együtt a zsidó vallást. A minthogy *valódi* tört. tények is mutatják, hogy azon *hanyatlási processus*, a melybe Dávid sodortatott, az unitarizmusból

szült néhol szombatosokat, zsidózókat, *valóságos* zsidókat, végre s *meglehet egyik-másik stádium átugrásával teljes nihilistákat.* (Méliusz P. emlékezete. 27.)

Ez ékes és valóban szép fantáziára mutató nyilatkozatra tegye már most reá a nagy Révész Imre fia az előbb bemutatott „elfogulatlan” nyilatkozat után, a kálvinista vezérférfiak „elfogulatlan méltánnyal szokott megemlékezésének” kegyeletes diszkoszoruját.

Mehetünk tovább! . . . „Blandrata és Socin, tehát saját hitfelei, mesterei, barátai ravaszul körülhálózták, s rutul megcsalták” Dávid Ferenczet, mondja a fennebb tárgyalt helyen Révész Imre. Karádi Pál, temesvári lelkész, e rut árulás miatt való elkeseredésében a kolozsvári lelkészekre támad s egy sértő gunynyal terhelt latin levelében keményen lehordja az áruló Blandratát összecsimborált társaival együtt. Vagy könyvem szavai szerint:

Az a velőkgig ható sarcasmus, mely előbb Balassi Menyhárt és fia képeben az elfajult főurakat, majd Péter pápa (Méliusz) és cardinálja személyében a negédes ref. papokat állítá pellengérré, most saját felekezete *kislelkű vezérférfi* ellen fordult kérelhetetlenül. Guny, kétségbeesés s a legigazibb fájdalom szól ki levele minden sorából. Mint prófétáét, mint igazi vértanuét, siratja el Dávid emlékét. E fájdalom és keserű lemondása tetszik meg végső munkáján is. A hazája és vallása jövője feletti kétségbeesés kísérte e hatalmas szellemet ismeretlen sirjába (*Unit. Magyarországon.* 103.)

Ilyenforma kiméletlen nyíltsággal tártam fel egyháztörténetünk e szomorú jelenetét, melylyel bizony nincs mit dicsekednünk. Felmutattam olvasóim előtt teljes őszinteséggel Karádi levelének leg-sujtóbb részleteit. Révész Kálmán legott diadallal mutat rá „*Unit. Történetírásában*” e kétségbeesett hangú levélre, s nyomban az ő „faragatlan modoru” kálvinistái mellé állítja egyetlen levele szenvedélytől elragadt kifejezéseiért a megharagudni tudó Karádit s örömtelt meglepetésében ifju kritikuskunk így kiált fel:

— Bizony-bizony mit sem vethet egymás szemére a két küzdő tábor; szitkozódott egyik, mint a másik, lett légyen Méliusz, Dudics vagy Karádi, kinek oly igazán írta (levelére feleletül) egyik hitfele, Basilius: „Bizony annyit gondolok én a te szidalmaddal, mint amaz pápásokéval.” (13. 1.)

Teljesen igaza van ebben is élesen látó fiatal kritikuskomnak, csak-hogy szükséges kiegészítésül a Basilius humanus hangu levelének *folytatását* is illetet volna mellékelni olvasói teljes felvilágosítása képen:

. . . „Mert jól tudják minden jámborok, kik közül régen Te is egyik voltál (t. i. Karádi!), hogy én nem kigyó természetű (nevéről ellenfelei általában Basiliscusnak csufolták), hanem inkább, kérkedékenység nélkül mondom, galambi természetű vagyok. Ilyenné nemzettek pedig nem annyiban az én szüleim, mennyiben az emberiségre oktató deáki tudományok . . . E tudományok után pedig a Krisztusnak amaz alázatos lelke inkább megszelídített engemet . . .” (*Unit. Magyarországon.* 106.)

Lám-lám, mily szép elismerést állít ki Basiliusnak R. K. szerint „oly igazán irt“ levele nemesak önmagáról, hanem Karádiról is egyszerűságra ösztönöz, a kit „emberséggel, isten szerint és szeretettel“ válaszlásra ösztönöz, a mit bizonyára nem tett volna meg, ha Karádi is szerinte *egyike nem lett volna az akkoriban általánosan ismert jámboroknak*, valámig a végső kétségbeesés, a szenvedélyes harag és megvető gyűlölet az indulatkitörés fent bemutatott szélsőségeibe nem ragadta.

És lám-lám a szerető rokoni karok közé fogadott Karádi mégis inkább csak Saulus lenne az igazán di kálvinista próféták között. Nem mondom én, hogy unitáriusaink 300 évvel ezelőtt is egyszerűságra ösztönöztek, hanem fakadtak, kivált ha annyi bú-baj között jó alkalom is akadt rá. Magyar embernek ez már megrögzött természete. Hanem arra az egyre feleljen meg szívére tett kézzel igazlító tudós bíró uram: vajjon azok a „faragatlan“, „ádáz“ stb., egy szóval: *hamisítatlan* kálvinista atyafiak csupán csak a szitkozódás ártalom nélkül elröppenő szavai mellett maradtak-e meg hajdanában s nem egyszerűságra ösztönöztek megfelelő tettekre is váltották a gyűlölködő embertelen indulatot a Genfben oly gyakran látott Kálvini kegyességű példák szerint? . . .

Mellesleg azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy épen a Dávid F. és Karádi eseténél kimélet nélkül megróttam a *kislelkű és haszonvágyó* Blandratát s felekezetének önként vagy kényszerűségből hozzá szegődött *kislelkű vezérférfiát* (102. 103. l.). Révész K. dehogy látná ezt meg a családi szempontok kötvén le merőben az ő figyelmét. Hanem azt már a viláért sem mulasztaná el, hogy a nagyon is szívére vett *kislelkű révészeket* három ízben is jó vastag betűkkel szemre ne lobbantsa.

— Az sem mindennapi példája — így folytatja tovább Révészünk elfogulatlan megrovásait — Kanyaró elfogultságának, hogy mig Alvinczi szomorú sorsát lapokon át s természetesen Veresmarti és a többi szereplők legélesebb megrovásával és elítélésével tárgyalja, addig arra egyetlen megrovó szava sincs, hogy az *unitárius Trombitás* „sem többet, sem kevesebbet nem *akart*, mint hogy emez igaz vallás (értsd: a kálvinisták) püspöke is életével fizessen az ártatlan Alvinczi haláláért.“ (*Unit. Történetírás.* 13.)

Hát más ugyan hol tárgyalja elfogulatlanul, kérdehetném viszont, Alvinczi esetét akár röviden, akár *lapokon át*. Hisz Révész Kálmánnak örvideni kellett volna, mint a protestáns egyháztörténelem buzgó munkásának, hogy beható kutatásaim elvégre világot derítettek e fölötté homályos kérdésre. Vagy talán a szeretetre méltó orthodox kálvinista papok bűneit, vagy ha ugy tetszik: baklövéseit nem is szabadna érinteni az elfogulatlan történetírásnak? . . . Épen azok volnának kivonva a szabad megítélés alól, a kik a legszabadabb szájjal szokták felhányni mások gyarló voltát? Én ugy vélekedem, hogy ha a hercegesszölösi II. Kálvinnak szabad volt a nagyharsányi unitárius papot felkötni az evangéliumi szeretet nevében: az unitárius történetírónak is nem kevésbé szabadságában áll e súlyos ballépést

az olvasó közönség elé tárnai a debreczeni püspök szavai szerint: „az *utódok* oly szükséges tanulságára “

Veresmartit és társait tulajdonképen nem is róttam én meg, sőt egyenesen csak Méliusra, a debreczeni zsinat eretneküldöző kánonjainak bigott egybeállítójára vetettem e szent gyilkosság minden felelősségét. A *Protestáns Szemle* tudós szerkesztője is méltányló elismeréssel fogadta ez esetnek helyes történeti érzékre valló tárgyalását. A mit az elfogult Révész K. a legélesebb megrovásnak és elítélésnek nevez, az egyszerűen csak egy kiírt részlet Mélius korszakalkotó nagy művéből.

— Nyugodtak lehetünk a felől — mondom én a veszélyes ösvényre tévedt kálvinista főpap mentségére — hogy Illyés püspök mind egyháza, mind a török igazságszolgáltatás iránti tekintetből, a maga felfogása szerint a leghelyesebb módon iparkodott felvett ügyében eljárni. Mint maga megvallja: „szent indulattal és kegyes buzgalkodással a Jézus Krisztus dicsőségének terjesztésére“ intézte el azt. Sajnos, hogy mindez az unitáriusokat nem elégithette ki. Tartunk tőle, hogy fogyatékos felfogásuk messze az Illyés püspöké mögött maradt — az emberáldozatok tekintetében. Tartunk tőle, hogy az Illyés püspök által tekintett V. és LXIV-ik debreczeni kánon ellenében épen e kánonok bevezetését forgatták eszközben: „Nem olvassák a bibliát és nem is tanulnak. Nem képesek legyőzni az elszakadókat az igaz tudomány által, hanem a fejedelmek fegyverével akarnak megfelelni elleneiknek. Mert mámor és részegeskedés által elnehezítve elbutultak.“ .. (*Unitár. Magyarország.* 125.)

Méliusnak saját papjait méltányló szép szavai ezek — rövid kivonatban. (Lásd bővebben *Kiss Áronnál*: Magyar ref. zsinatok. 562.) Avagy talán elfogulatlan Révész Kálmánunk szerint magát a nagy Méliust sem lehet saját papsága méltatásában megbízható tekintélyképen elfogadni? . . .

Alvinczi György kivégzésén elkeseredve Trombitás János, az akkoriban unitárius Nagy Maros egyik főembere, életveszélyes panaszra kél a hercegszölösi inquisitor ellen. A budai basa nyilvános hitvita után halálra ítéli a kálvinista püspököt két czinkostársával egyetemben. A pécsi unitárius papok megmentik a siralomházba jutott ellenfeleket, Alvinczi halálát istenre bizván. Megtudván mindezeket könyveimből, most eléáll Révész K. fölpanaszolni, miért nem róttam meg Trombitást, a ki sem többet, sem kevesebbet nem *akart*, mint hogy Veresmarti is életével fizessen az ártatlan halálért. Ha a bosszuvágyó Trombitás, a ki egyszerű józan észszel okoskodott, netalán tán el is érheti vala szándékát, hogy saját pénzökkel fizessen vissza a kálvinista papoknak és hogy saját törvényöket rakassa a Veresmartiék fejére, nem tudom, a tudósoktól látott jeles példa után a szegény tanulatlan világi tévelygőt valami nagyon elítéltem volna-e érette; de azt már mindenesetre különösnek kell tartanom, hogy az igazságosztogató Révész K. két lappal előbb meg épen azt panaszolja fel ellenem, hogy a pécsi unitárius papokat nem mulasztottam el megdí-

esérni nemes tettökért: a kálvinista papok szabadon bocsáttatásáért.)¹⁾ (Vesd össze: „Jászberényi és Választi minden dicsérettel elhalmozott apostoli alakok. 130. 131.“ *Unitár. Történetírás.* 11. l.). Joggal kérdezhetném ezek után, vajjon a nemes tett megdicsérésében nem benne rejlik-e az ellenkező célra törő nemtelen bosszuvágy hallgatag megrovása is? És vajjon nem jogosan ráillik-e a ponton is Révész K. eljárására, hogy ugyanazon egy szájjal fú a nagy Révész Imre fiá hideget is, meleget is teljesen a saját egyéni tetszése szerint? Ámde furcsa dolog mulékony egyéni érzelmeinket az orthodox hit és modern családügy védelmének díszes czégére alatt „elfogulatlan igazság“ és „elfogulatlan méltánylat“ etc. aranyos felirattal igaz pórtéka gyanánt árulgatni

Et nunc venimus ad fortissimum virum!

— *Hasonló* érdekes jelenség az is — így vélekedik tovább Révész Kálmán — hogy szerzőnk, ki máskülönben a *túrgyára tartozó legapróbb adatokat is* összegyűjti és felhasználja, az 1566. ápril 25 — 27. napjain tartott első *gyulafehérvári* hitvita felett zajtalanul átsiklik (67. l. — Ugyan mit jelent Révésznél ez az idézés?); azt névleg meg sem említi, mert jól tudja (?), hogy ez alkalommal Dávid és társai háfározott vereséget szenvedtek s maga János Zsigmond is még ekkor a Méliuszék pártján állt, a mit kétségtelenül bizonyít azon tény, hogy épen a vita befejezését követő napon házat és szőlőt adományozott Méliusznak, „ut ipse Typographiae in usum Ecclesiae melius consulere posset.“ Ez adatot Bunyitai után K. jól ismeri, idézi is (77. l.); de óvatosan tartózkodik a consequentiákat belőle levonni. Lásd *e kérdésre nézve* a „Debreczeni Prot. Lap“ 1884. évfolyama 66. lapján közölt *czikkemet!* (*Unitár. Történetírás.* 13. 14.)

Bátran elmondhatjuk, hogy Révész K. legnagyobb ellensége sem irhatott volna kegyetlenebb szatirát a már nem egyszer súlyos adatokkal jellemzett orthodox családügy illetén legszorgosabb ápolása felől. Lehetett sejtteni ezt: a Révész Imre nagyságának diadalmas megvédése után nyomban következik a Révész Imre fiának illő magaslatra fölhelyezése is a Hortobágyi Helikonon, a kinek ignorálása és figyelmen kívül hagyása a legnagyobb elfogultság terhe alatt senki részére el nem engedtetik. A ki e legújabb debreczeni nagyságot teljes erejéből figyelmére nem méltatja, — anathema esto!

Alljon itt könyvemből azon csekély részlet, mely megmutatja, miért nem foglalkozhattam az első gyulafehérvári hitvitával, melynek leírása elveszvéen, hiteles lefolyását ugy sem ismerhetjük.

— *Nem a harczolónak, hanem a győzőnek itéli oda Krisztus a jutalmat!* — e vakmerő mondás jellemzi leghivebben Mélius egyházalkotó pályáját... Mintha a rokonlelkek ellentáborát pillantanók meg!

¹⁾ S. hogy pedig a fölpanaszlott *akarat* és annak teljesítése között mily lényeges a különbség, ezt Révész K. eszébe veheti a következő párbeszédből. *Úr: Megvakartad a lovat? Kocsis: Akartam, akartam. — Az egyszeri czigány-nak sem fizetett tudtommal plebánussa semmit, mikor pontosan körülgondoltu ugyan a fölválalt árkot, de nem ásta meg.*

Az előírt zászlaján ott lobog az *arany* jelszó: „*A cél szentesíti az eszközöket!*“ És Mélius levett süveggel mutat bámész serege előtt e bűvös jelmondatra s e *sziklára* törekszik fölépíteni Krisztus anyaszent-egyházát. — —

Erdélyben a viszhang ez ó-testamentomi kánonokra a felháborodás lön . . . A Mélius korszakalkotó föllépése itt nálunk is kezdé megtermeni gyümölcseit. Egyik hitvallását . . . a megsértett és hatalmábau korlátolni óhajtott királynak ajánlá, „az Antikrisztus kiirtójának“, „az igaz egyház pártfogójának“, Genf és Bern példájával ösztönözvén őt az unitáriusok megégetésére. A király valóban föl is lépett . . . mint az *igaz egyház* pártfogója.

Ez időtől fogva láthatjuk, hogy János Zsigmond maga is személyesen részt vesz a hitujítás mozgalmaiban. Eddig inkább csak szabályozta felségi hatalmával annak menetét, remélvén, hogy sikerül ki egyenliteni az eltéréseket és sikerül majd *bírodalma különböző elemeit egységes protestáns egyház által egyesíteni*. A debreczeni zsinat óta (!) maga is pártállást foglal s az unitárizmust törekszik diadalra juttatni. (*Unitáriusok Magyarországon*. 69. 70.).

Ime, mint omlik magában össze az ártatlanul mellőzött Révész K. panasza. Szerinte 1566. ápr. havában még nem pártolta János Zsigmond az unitáriusokat. Én még ennél is tovább megyek, mert csak egy év mulva látom világosan bebizonyíthatónak azt, hogy az erdélyi fejedelem az unitárizmus felé hajlik. E meglepő fordulat indító okaira is rámutatok az 1567-iki debreczeni kánonokban, melyek a szabad és békés ígahirdetés helyett a Kálvintól eltérő nézetűek tűzzel-vassal kiirtását nagy fennyen követelték itt Erdélyben is, s mind a fejedelmi hatalmat, mind a világi hatóságot egyaránt idétlenül korlátolni akarták. A már 1565. óta unitárius Dávid Ferencz udvari papsága a legkevésbbé sem gyöngíti meg ez egyedül valószerű történeti felfogást, mert őt az udvarnál első sorban személyes tulajdonai vonzó voltáért kedvelték s nem pedig még ekkor világosan ki sem fejthetett szabadelvű nézeteiért. Lám, pár évvel utóbb a luth. Alesius udvari papsága sem bizonyít a legkevésbbé sem a János Zsigmond utáni fejedelem buzgó katolikus volta ellen.

Másfelől a Révész K. történeti felfogása, ha szabad meggyőződésünket kifejeznünk, a lehető legprimitívebb alapon épült. Hogy a lutheranus vallásban nevelt János Zsigmond bár egy óráig is valaha kálvinista lett volna, azt soha eddig senki be nem bizonyította. Hogy pedig 1566. ápr. végén az ő pártjukon állt volna, azt a fehozott adománylevél távolról sem érinti. János Zsigmondról köztudomásu, hogy nem Mélius kedve szerinti fejedelem volt. Nem hogy valaha a Mélius-féle szükkeblű irányhoz csatlakozott volna; de egészen élte végéig fejedelmi bőkezűséggel jutalmazta a különböző protestáns felekezetek érdemes térfiait. Kálvinista pártállását kétségtelenül bizonyítja R. K. könnyenhívő szemeiben azon egyszerű tény, hogy a gyulafehérvári vitára következő napon házat és szőlőt adományoz Méliusnak Nagy-Váradon. Nos, hát 1569. jul. havában Károlyi Péternek s a váradai zsinatot követő napokban Sásvári Gergelynek szintén

ajándékozott ugyancsak Nagy-Váradon szólót. Furcsa volna e fejedelmi nagylelkűségből azt az egyoldalú következtetést vonni, hogy János Zsigmond ugyanakkor az adományos kálvinista tudósok pártján állott vagy felekezetéhez tartozott volna. Talán épen az ellenkező okoskodásnak volna itt a józan ész előtt némi kis alapja: nem a fejedelem kereste az alatta valók kegyét, hanem inkább kálvinista uraimék törekedtek az uralkodó kedvében járni. Tehát teljesen el-esik a beható kritika előtt a R. K. felszínes és egyoldalú okoskodása. A mi legszebb, tulajdonkép nem is a győztes (?) Mélius nyeri el a kálvinista papok igaztatására elszedett kath. egyházi javakat, hanem az akkoriban nyomoruságosan felszerelt debreczeni ekklezsia sajtója. S nem is annyira a Mélius iránti tekintetből, mint inkább: „egynehány hű tanácsos ur legalázatosabb kérésére“ — az oklevél bevezető sorai szerint. E sokat megvilágító kifejezésből az elfogulatlan R. K. ugyancsak óvakodott az illető consequentiákat levonni. S Bunyitay könyvéből Jakab E. és Kiss Áron segédkönyve után összeállított hírlapi cikkekéjének elmellőzéseért mégis érzékenyen panaszkodik; holott ez annak idején csak arra volt méltatva, hogy egy nagyon is „szerény vidéki lap“ közölje.

S mindezeknek komolyabb megfontolása után talán el is lehetett volna nézni ezt a csekély hibáját oly törekvő ironak, ki Révész Kálmánként: „a tárgyához tartozó legapróbb adatokat is összegyűjti és felhasználja“, hogy t. i. nem látta czélszerűnek legyezgetni az oda nem tartozókra kitéréssel nagyratörő ambícióját egy némely ifjú óriásnak.

Ily irigylésre méltó szerencsével megvédelmezvén az ő legsajátabb igazát, Révész K. még két különösebb váddal igyekszik a szegény elmarasztalt „unitárius történetíráson“ a netalán még fehér foltokat is az ő legfeketébb világitásába helyezni.

— Viszont: ha Kanyaró egy *telivér kálvinistát* unitáriusnak mutathathat (*igy!*) be, *rendkívüli nagy az ő öröme*. Igy például, valóban sajátságosan, Sztárai Mihályt, mint az unitarizmus úttörőjét állítja elének 109. és köv. l. (*Unit. Történetírás*. 14.)

Sajnálattal kell megjegyeznem, hogy Révész K., a ki mást udvariasságra és elfogulatlan méltánylatra tanít s a kálvinistákról mégis jó maga nem restelli kimondani, hogy általában véve faragatlanok; most, hogy kézzelfoghatón be is bizonyítsa olvasói előtt, a mit mondott: furcsa szabad szájjal *telivér* és *félvér* szerint kezdi osztályozni saját kedves hitfeleit. Elképzelhetjük, mily megsemmisítő philippikával csaptak volna le az ilyen botor vakmerőre, ha az véletlenül lutheránus vagy unitárius s nem pedig nagynevű kálvinista, a nagy Révész l. fia lett volna. Mig így — általános meglegeedés fogadta orthodox körökben e szellemesen osztályozó észrevételt. Legalább erre kell gondolnunk az önelégültségnek ama boldog mosolyát tekintve, melylyel a Prot. E. és L. a Debreczeni, Dunántúli stb. Prot. lapok és közlönyök a Révész Kálmán ily kitünő munkáját hiveiknek jóakaró figyelmébe oly melegen ajánlgatták. Holott ha jobban körültekintjük a dolgot, az a telivérnek vallott Sztárai még csak rossz

félvér is alig lehetett, mert különben a debreczeniek gondos főpásztorra, a jóval több joggal telivér Mélius, nem állította volna az ő szokott „rustica et improba“ eljárásával pellengérré a méltán híres debreczeni bibliában e jeles dunántúli reformator:

-- Valakik Istent s az Isten beszédét, szerzését, igéjét (értsd: az orthodox kálvinizmust) megutálják, elhagyják, rontják: Isten is azokat megutálja, elveti és megszegyeníti őket, mint a *fél pápista* (értsd: lutheránus) *Pápa* és Vitenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, korosmás (Sziládynál sajtóhibából: *korosmás*) majmajit. (2 *Kív.* XVII. 20.)

Jeles tudósunk, Szilády Áron még habozik e sajtóságos hangu bibliamagyarázat értelmének levonásában; de én a közelfekvő bibliai helyekre támaszkodva már 1891-ben kimondtam, hogy Sztárait, ki 1564. tájt került Pápára, a megelőző években Szegedi Kis István megfosztotta volt tolna-baranyai papságától és püspökségétől. „Sztárai ugyanis — mondám már akkor — a lutheránusokhoz huzó értelme miatt nem volt kedvelt a kálvinizmus vezérférfiai előtt.“ Ezért kel ki oly keményen ellene Mélius és említi kárörömmel vénségére megszegyenülését. (*Unitáriusok Magyarországon.* 111. l. — V. ö. *Régi M. Költők Tára.* V. 318. 319.)

Ez áll tulajdonkép könyvemben a Révész Kálmántól fölpanaszolt helyen. Ebből könnyen megítélheti mindenki, hogy mondhatam-e én unitáriusnak R. K. e „telivér“ kálvinistáját s lehetett-e nekem ezen — oly rendkívüli nagy az én örömem.

Ellenben az nagyon különös színben állíthatná elénk R. K. állításainak megbízható voltát, hogy a ki előbb „a kálvinizmus és annak régibb és újabb férfiai iránt a legnagyobb igazságtalansággal, sértő kegyetlenséggel, sőt ádáz gyűlölettel“ vádol a jól ismert családügy érdekében (*Unit. Tört.* 4.); ezenfelül még azt is szememre hányja, a mi még ennél is sulyosabb beszámítás alá eshetik, hogy t. i. az én szörnyü elfogultságom „minden dicsérettel elhalmozza“ az unitáriusokat (11. 12. l.), — ime! pár lappal hátrább meg már azzal gyanúsít, hogy ha én valamelyiket az ádázul gyűlölt telivér kálvinisták közül olvasóim előtt unitáriusnak mutathatom be, legott rendkívül nagy az én örömem! (14. l.)

Úgy hiszem, a familialiter ide-oda ugránczó „legsajtóságosabb“ logika jellemzésére sem kell ennél bővebb kommentár!

KANYARÓ FERENCZ.

(Befejezés köv.)

Jegyzetek a bágyoni unitárius eklezsia multjából és jelenéből.

A bágyoni unitárius eklezsia első temploma építésének idejéről a jegyzőkönyvekben semmi biztos adat nincs. Valószínűleg a reformáció haladásával; a Dávid Ferencz idejében itten is megalakult az unitár. egyház, el lett fogadva az unitárius vallás; de hogy új templomot építenek-é vagy az átállókkal egyszerre jött valamely régibb templom az unitáriusok birtokába, azt sem az egyházi, sem az esperesi levéltáron levő irások nem bizonyítják. A mult száz évben helybeli pap Kénosi T. János feljegyezte, hogy a régi templom két részletű volt; t. i. egyik része bolthajtásos, a másik mennyezetes s mind kettő kővel volt kipadrolva. Úgy gondolom, hogy az egyik részletet 1668. építették, illetőleg toldották a meglevő rész mellé, mert ez évben templom-takarításról van feljegyzés, de a hivek szaporodtával bizonynal növelni igyekeztek a templomot is.

Torony a templom mellett kezdetben nem volt. A tornyot 1672—73-ban építették. Az eklezsia dolgairól a XVI—XVII. százévből keveset tudhatunk, mivel a XVIII-ik száz elején s általában a fejedelmi korszakban igen is gyakori pusztítások alatt az ekle irományai s más értékesebb ingóságai biztosítás végett a T.-Szt.-Györgyi templomba helyeztetvén el, ottan elégték, megsemmisültek. 1774-ben Fodor Gábor currator és Úzoni F. István papságában e tornyot emelik, a templomot takarítják s mindkettőt ujjalag zsendelyyel megfedik. Több kegyes adományokon felül költ az ekle e munkákra 5—600 frton felül.

Azonban e templom csakhamar megrongálódott s egyszersmind a hivek szaporodásával kicsinynek bizonyult, miért az 1788. május 5-én tartott püspöki vizsgálat meghagyja az egyháznak, hogy a templomot kijavítsa vagy lehetőleg a hivek számához illő új templomot építsenek.

Az eklezsia előljárósága, szívére vevén a Generális vizsgálóság ohajtását, élén buzgó gondnoka, Csegezi Mihálylyal pénzgyűjtéshez fog. Erdők gyapjából nyereségre vásárolt bor, dohány elárultatásából, mész égetésből stb. . . . Mihály Pál, Balla Imre és ifj. Kozma Mihály papjai vezetésével csakhamar tisztességes összeget állit elé, úgy, hogy 1802-ben, maig használat alatt álló tisztességes tágas és kényelmes papi házat épít, egyéb épületek javítására nagy összeget költ, mégis 1808-ban meghatározza az új templom építését.